

Mohira SAPAROVA,

O'zMU erkin izlanuvchisi, Ma'mun universiteti "Roman-german filologiyasi" kafedrasining ingliz tili fani o'qituvchisi

E-mail: saparovamokhira93@gmail.com

Tel: (95) 366 19 93

Ma'mun universiteti "Roman-german filologiyasi" kafedrasining mudiri, PhD A.R.Kalandarov taqrizi asosida

THE PROBLEM OF MEANINGFUL CATEGORIZATION OF WORDS RELATING TO THE NOUN GROUP IN THE THESAURUS OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The problem of meaningful classification of words related to nouns in the thesaurus of the Uzbek language is a crucial aspect of lexicography and computational linguistics. Categorizing words according to their semantic relations in nouns requires a deep understanding of the specific nuances of the language, a systematic approach to ensure accuracy and relevance. This article discusses the difficulties and problems of classifying nouns in the thesaurus dictionary.

Key words: Computer lexicography, semantic field, clustering, taxonomy, thesaurus, paronymy

ПРОБЛЕМА СОЗНАЧАТЕЛЬНОЙ КАТЕГОРИЗАЦИИ СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ГРУППЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, В ТЕЗАУСУСЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Проблема содержательной классификации слов, связанных с существительными, в тезаурусе узбекского языка является важнейшим аспектом лексикографии и компьютерной лингвистики. Категоризация слов по их смысловым отношениям в существительных требует глубокого понимания специфических нюансов языка, системного подхода для обеспечения точности и актуальности. В данной статье рассматриваются трудности и проблемы классификации существительных в тезаурусном словаре.

Ключевые слова: Компьютерная лексикография, семантическое поле, кластеризация, таксономия, тезаурус, паронимия.

O'ZBEK TILI TEZAURUSIDA OT SO'Z TURKUMIGA OID SO'ZLARNING MA'NOVIY KATEGORIYALASHTIRISH MASALASI

Annotatsiya

O'zbek tili tezaurusidagi ot so'z turkumiga aloqador so'zlarni mazmunli turkumlash muammosi leksikografiya va kompyuter tilshunosligining eng muhim masalalaridan biridir. So'zlarni ot turkumidagi semantik munosabatlari bilan ko'ra turkumlash tilning o'ziga xos jihatlarni chuqur anglashni, aniqlik va dolzarbliqlikni ta'minlash uchun tizimli yondashuvni talab qiladi. Ushbu maqolada tezaurus lug'atidagi otlarni turkumlashdagi qiyinchiliklar va ularning muammolari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Kompyuter leksikografiyasi, semantik maydon, klasterlash, taksonomiya, tezaurus, partonimiya

Kirish. Jamiyatimizda hozirgi davrda avtomatlashgan informatsion texnologiyalar va kompyuter muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa yangi yo'nalishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Kompyuter leksikografiyasi kompyuter lingvistikasining muhim yo'nalishi hisoblanib, fanga oid barcha tadqiqotlar lug'atshunoslik bilan uzviy bog'liqdir. Tabiiy tilning milliy leksik boyligi, imkoniyatlari lug'atda aks etadi. Amerika, Yevropa va Sharq mamlakatlarida kompyuter lug'atshunosligiga katta e'tibor berilgan. Shu bois lug'atlar mashina o'qiy oladigan formatda bo'lishi, qidiruv tizimiga egaligi, indekslanganligi, kategoriyalashtirilganligi, klasterlashtirilganligi va foydalanuvchiga undan foydalanish imkoniyatining qulayligi va kengligi bilan xarakterlanadi. Kompyuter leksikografiyasi haqida so'z borar ekan, tezaurus lug'atlari haqida alohida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bugungi kunda taksonomiya, tezaurus, ontologiya kabi atamalar keng qo'llanilmoqda. Taksonomiya – maxsus lug'at bo'lib, tarmoqli (shajarasimon) tuzilgan ajdod-avlod

(ota-ona-farzand), butun-qism kabi semantik munosabatlari asosiga qurilgan iyerarxik majmuadir. Tezaurus esa taksonomiyadan kattaroq so'zlardagi ichki munosabatlarni o'z ichiga oluvchi boshqariladigan lug'at turidir. Tezaurusda muayyan soha doirasidagi terminlar o'rtasidagi teskari aloqa mavjud. Ingliz tili doirasida WordNet, EurowordNet, rus tilida RUThesaurus kabi tezauruslar yaratilgan. Tezaurus tematik prinsiplarga ko'ra ideografik leksikon hisoblanadi. "Bunday lug'atlarning maqsadi borliq elementlari haqidagi ma'lum tushuncha qanday moddiy vositalar yordami bilan ifodalanishini ochib berishdan iborat bo'ladi. Demak ideografik lug'atlarda "borliq+borliqning ongda aks etishi+ nom" tamoyiliga bo'ysuniladi"[1]. V. Morkovkin, Y. Karaulovlarning fikricha, "tushuncha"dan "so'z"ga, "konsept"dan "belgi"ga o'tiladi[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tili leksikografiyasi ham katta yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ko'p tomli "O'zbekiston ensiklopediyasi", ikki tomli "O'zbek tilining izohli lug'ati", o'zbek tili frazeologiyasi, terminologiyasi, kasb-hunar leksikasi, Navoiy asarlari tilining lug'ati va boshqa sohalar bo'yicha ham qator lug'atlar yuzaga keldi.

"O'zbek tilining morfem lug'ati" yangi tipdagi lug'at sifatida yaratildi. O'zbek lug'atchiligining rivojlanishida, ayniqsa, A.K.Borovkov[3], K.K.Yudaxin[4], V.V.Reshetov[5], O.Usmonov, R.Doniyorov, Z.Ma'rufov, Sh.Rahmatullayev[6], S.Akobirov[7] kabi olimlarning xizmati katta bo'ldi.

Ta'kidlab o'tkanimizdek, tilshunoslikning lug'at tuzish masalalarini ilmiy tadqiq qiluvchi va lug'at tuzish bilan shug'ullanuvchi sohasi leksikografiya (gr.lexikos —so'z, so'zga oid va grapho — yozaman) yoki lug'atchilik deyiladi. Maqsad va vazifalariga ko'ra leksikografiya ikkiga bo'linadi:

a) ilmiy leksikografiya lug'atchilikning nazariy masalalari bilan shug'ullansa;
b) amaliy leksikografiya bevosita lug'at tuzish ishlari bilan mashg'ul bo'ladi. Leksikografiya muhim ijtimoiy vazifalarni bajaradi. Bular quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

- 1) ona tilini va boshqa tillarni o'rgatishga xizmat qiladi;
- 2) ona tilini tasvirlash va me'yorlashtirish vazifasini o'taydi;
- 3) tillararo munosabatlarni ta'minlaydi;
- 4) til leksikasini ilmiy tekshiradi va talqin qiladi; Lug'atlar, avvalo, maqsadi va mo'ljalligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:
  - 1) umumiy lug'atlar;
  - 2) maxsus lug'atlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Umumiy lug‘atlar keng o‘quvchilar ommasiga, maxsus lug‘atlar esa tor doiradagi kishilar — alohida soha mutaxassislariga mo‘ljallangan bo‘ladi. Har ikkala tur lug‘atlar ham o‘z o‘rnida yana ikkiga bo‘linadi:

- 1) ensiklopedik lug‘atlar;
- 2) filologik lug‘atlar.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” o‘zbek xalqi tarixi va ma‘naviyati taraqqiyotida ulkan hodisa bo‘ldi. “Lug‘atning asosiy vazifasi o‘zbek adabiy tilining so‘z boyligini to‘plash va tavsiflash bilan birga, uning me‘yorlarini belgilab berish va mustahkamlashdan ham iboratki, unda adabiy tilning imlo, talaffuz, so‘z yasash va ishlatish me‘yorlari tavsiya etildi”

Demak, o‘zbek tilining ilk izohli lug‘ati o‘z oldiga qo‘yilgan o‘zbek adabiy tilining so‘z boyligini to‘plash va tavsiflash hamda uning me‘yorlarini belgilashdan iborat tarixiy vazifasini bajardi. Biroq tilshunoslik fanining rivoji, o‘rganish manbaiga yondashuv omillari va metodologiyasining taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishining muayyan 155 bosqichida ijtimoiy fanlarga qo‘yiladigan yangicha talablarning yuzaga kelishi ijtimoiy ong shakllaridan bo‘lgan tilning ilmiy talqinida ham yangicha qarashlar shakllanishiga ya‘ni “O‘zbek Tezaurus ” lug‘atining yaratilishiga olib keladi .

Shu jumladan, biz ham ustozimiz Nilufar Abduraxmonova Zaynobiddin qizi rahbarligida o‘zbek tili leksikografiyasini yanada boyitish maqsadida Wordnet Princeton lug‘ati asosida o‘zbek tezaurus lug‘atini yaratdik va uni so‘zlar bilan boyitib kelmoqdamiz. Bizning asosiy maqsadimiz tilimizning nechog‘lik boy ekanligini, har bir so‘z olam-olam ma‘noga boy ekanligini isbotlashdan iborat. O‘zbek tezaurus lug‘ati o‘zbek tilining izohli lug‘atidan farqli o‘laroq, har bir so‘zning inglizcha, Ruscha tarjimasi, izohi, misollari, ibora va maqollari va izohi keltirilganligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari unda har bir so‘zning antonimi, sinonimi, partonimi, meronimi, holonimi, giperonimi kabi iyerarxik tushunchalari keltirilgan. O‘zbek tili tezaurus lug‘atini yaratishda semantik maydon tushunchasining o‘rni katta. Tilshunoslikda semantik yoki tushuncha maydoni haqidagi fikrlar Vilgelm fon Gumboltning “tilning ichki formasi ” haqidagi qarashlari negizida XX asrning boshlarida paydo bo‘ldi. Ma‘lum bir arxisema (umumiy sema) asosida birlashuvchi so‘z va iboralar majmuiga semantik yoki tushuncha maydoni deyiladi. Masalan, milligram, gramm, kilogram, sentner, tonna so‘zlarini olib ko‘raylik. Ular o‘zlarini bildirayotgan og‘irlik arxisemasi ostida bir yerga jamlanib, o‘ziga xos semantik maydonni hosil qiladi.

Jahon va rus tilshunosligida Y. Trir, L. Veysgerber, V. Porsig, T. Ipsen, L. Yollas, F. Dornzeyf, V. Vartburg, X.Kaseres, M. Moliner, Yu.N.Karaulov, V.V. Morkovkin kabi olimlar tomonidan semantik maydonning nazariy hamda amaliy asoslari ishlab chiqilgan.

O‘zbek tilshunosligida leksikani semantik maydoni asosida o‘rganish tilimizga sistem- struktur metodlarning kirib kelishiga borib taqaladi. Mazkur yo‘nalish bo‘yicha bajarilgan ilmiy tadqiqot ishlarini shartli ravishda uchta guruhga bo‘lib yuborish mumkin.

Sistem tilshunoslik va sistem leksikologiyaning umumiy nazariy masalalariga bag‘ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlari.

So‘zlarning shakl va ma‘no munosabatlarini tadqiq qilish asosida lug‘atlar va glossariylar yaratish.

Semantik maydon nazariyasi asosida sohalararo alohida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish.

Semantik maydon nazariyasi asosida sohalararo alohida ilmiy- tadqiqot ishlari olib borish, asosan, 70-80-yillardan boshlandi. Shu munosabat bilan o‘zbek tili leksikologiyasi tavsifiy bosqichdan yangi nazariy bosqichga ko‘tarildi. Bu bosqich leksikani ma‘lum bir semantik gyruhlardan, muayyan ma‘no elementlarining munosabatlaridan tashkil topgan yaxlit bir sistema sifatida o‘rganish bilan xarakterlanadi. T. Mirzoqulovning “O‘zbek tilining morfem paradigmikasi va sintagmatikasi masalalari”[8], O. Bozorovning “O‘zbek tilida darajalanish”[9], Sh. Iskandarovning “O‘zbek tili leksikasini semantik maydon sifatida o‘rganish (shaxs mikromaydon)”[10] , M. Rasulovning “Lingvistikada leksik kategoriyalanish”[11], R. Safarovning “O‘zbek tilida giponimiya”(faol qo‘llaniladigan zoonimlar misolida)[12], G. Ne‘matovning “O‘zbek tilida o‘simlik nomlari leksemalari: tizimi va badiiy qo‘llanilishi” , B. Qilichevning “O‘zbek tilida partonimiya ”[13] singari ishlarida generative, distributiv, onomasiologik va struktural metodlardan ftdalanilgan. An‘anaviy tilshunoslikda leksemalrning ichki va tashqi tomonidan yirik munosabat turlari (omonim, sinonim, antonim)gagina asosiy e‘tibor qaratilgan bo‘lsa, system-struktur yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar natijasida ma‘noviy munosabatlarning giponimiya(jins-tur), partonimiya(butun-bo‘lak) , graduonimiya(darajalanish), iyerarxonimiya

(pog‘onalanish) kabi turlari yuzga chiqarilmoqda.

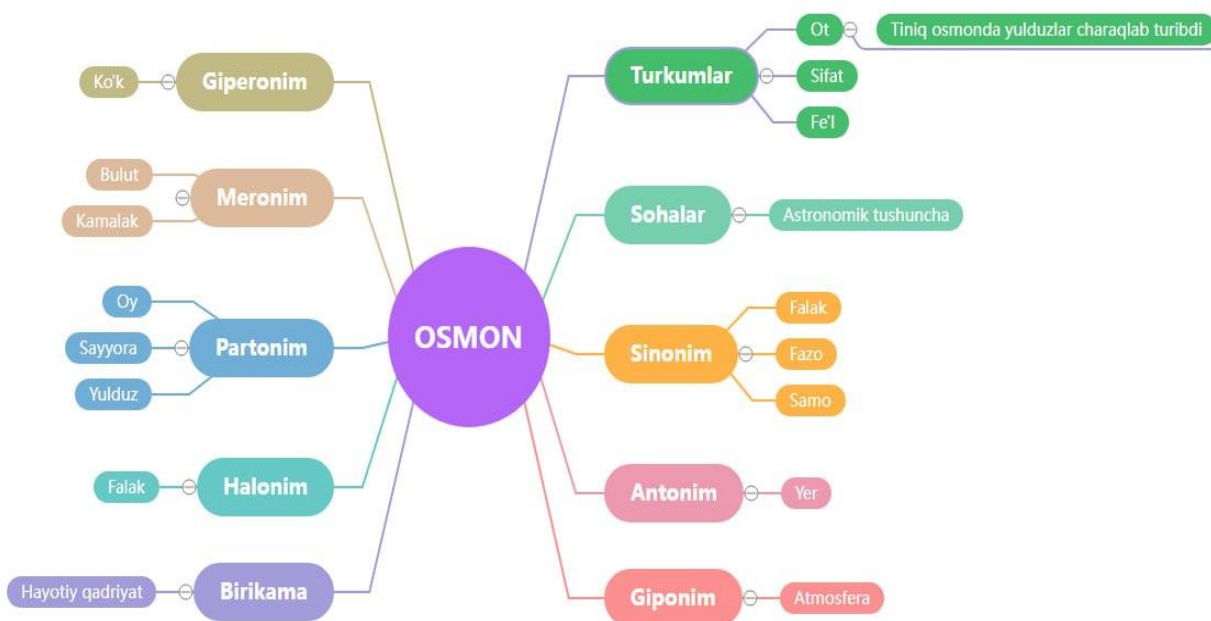
Xususan, graduonimiya hodisasi O. Bozorov va Sh. Orifjonova, partonimiya hodisasi B. Qilichev, giponimiya hodisasi R. Safarovalar tomonidan o‘zbek tili materiallari asosida yoritib berildi.

R. Safarova o‘zbek tili hayvon nomlari bo‘yicha bajarilgan T. O‘rinov, T. Xo‘jamberdiyev, M. Bo‘ronov, S. Usmonov, A. Ishayev, D. Abduraxmonovlarning ilmiy- tadqiqot ishlaridan farqli o‘laroq 1000ga yaqin hayvonlar nomini 8 ta mazmun guruhga ajratib, ular o‘rtasidagi giponomik munosabatlarni oydinlashtirib berg

1. “Ot” leksemasining mazmun guruhi: ot, baytal, ayg‘ir, saman, toychoq, to‘riq, yo‘rg‘a
2. “Qo‘y ” leksemasining mazmun guruhi: qo‘y, qo‘chqor, sovliq, qo‘zi, baabchoq
3. “Qoramol” leksemalarining mazmun guruhi: mol, sigir, buzoq, g‘unajin, buqa, govmish
4. “It ” leksemalarining mazmun guruhi : it, ko‘ppak, kuchuk, tozi, bo‘ribosar...

B. Qilichev partonimiya hodisasi haqida shunday deb yozadi: “Borliqdagi har qanday hodisa serqirra bo‘lgani kabi har bir so‘zning ma‘no munosabatlari ham rang- barangdir. Shuning uchun har bir leksema shu leksema uchun xos bo‘lgan sinonimik, graduonimik, giponimik, partonimik qatorlar kesishgan nuqtada turadi va uning lisoniy- ma‘noviy mohiyati mana shu chiziqlarning kesilish nuqtasiga qarab belgilanadi” .

Tahlil va natijalar.

Masalan, o'zbek tezaurus lug'atida "OSMON" so'zining ifodalanishini ko'rib chiqamiz.

O'zbek tilida : osmon

Ingliz tilida: sky

Rus tilida: небо

Sinonimlari: fazo, falak, ko'k, samo

Antonimi: yer

Ta'rif

Osmon- yer ustida gumbaz shaklida ko'rinib turgan moviz fazo.

Tiniq osmonda yulduzlar charaqlab turibdi.(I.Rahim. Chin muhabbat)

Maqol: 1.Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko'r.

2. Osmon uzoq, yer qattiq.

Ibora: 1. Boshi osmonda

Shu boisdan qo'lim ko'ksimda, boshim osmonda.(Gazetadan)

2. Dudi osmonga chiqmoq

Mana shu yerda mingboshining dudi osmonga chiqdi. (M.Ismoiliy. Farg'onada tong otguncha)

Birikma: Osmondan kelmoq

Xoliqov goho baralla qahqahalaydi. Ba'zan men unday qildim, men bunday qildim, qotirdim, do'ndirdim, deb osmondan keladi. (A. Muhiddin. Chap cho'ntak)

Osmon so'zi ot so'z turkumi hisoblanadi, uning sinonimlari falak, fazo,samo hisoblanadi. Giperonimi bo'lsa ko'k, giponimi atmosfera, meronimi bulut, kamalak, partonimi oy, sayyora, yulduz, halonimi falak hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, keng qamrovli va foydalanuvchilarga qulay tezaurus lug'atini yaratish tilni o'rganish va tushunishga yordam berishda uning samaradorligini ta'minlash uchun puxta jarayonni o'z ichiga oladi. Tezaurus lug'atlarini ishlab chiqarish uchun, foydalanuvchilarga ifodalash uchun turli xil variantlarni taqdim etish uchun sinonimlar, antonimlar, tegishli atamalar va iboralarni o'z ichiga olgan keng ko'lamlil so'zlar va iboralar to'plami ishlab chiqish, foydalanuvchilarga osongina harakat qilish va tegishli atamalarni topishga yordam beradigan tashkillashtirilgan va tasniflangan ma'lumotlar, masalan, so'zlarni ma'no, foydalanish yoki kontekst bo'yicha guruhlash ya'ni strukturaviy ma'lumot taqdim etish, foydalanuvchilarni o'z ehtiyojlariga mos keladigan muqobil so'z yoki iboralarga yo'naltirish uchun tegishli atamalar orasidagi o'zaro havolalarni keltirish, tezaurus doirasidagi har bir atamani tushunish va qo'llashni yaxshilash uchun aniq ta'riflar va illyustrativ misollar keltirish va ushbu elementlarni o'z ichiga olgan va yuqoridagi omillarni hisobga olgan holda, tezaurus lug'ati yozuvchilar, talabalar, mutaxassislar va til ixlosmandlari uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qilishi mumkin, ularning tilni o'rganishini kuchaytiradi va samarali muloqotni osonlashtiradi.

ADABIYOTLAR

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild Toshkent: Akademnashr, 2012. -B. 318
2. Морковкин В.В. Идеографический словарь.- М., 1970; Караулов Ю.Н Лингвистическое конструирование И тезаурус литературного языка
3. Borokov A.K. „O'zbekcha-ruscha qisqacha lug'at“. Toshkent – 1941.
4. Yudaxin K.K. birinchi bo'lib o'zbek tili shevalarini o'rgangan, o'zbekcha-ruscha (arab alifbosida; T., 1927), qirg'izcha-ruscha (M., 1940) lug'atlarni tuzgan olim
5. Reshetov V.V. Qisqacha o'zbekcharuscha lug'at, T., 1936
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: "O'qituvchi"2006 · Yozilgan yili: 2020 - yil .
7. Akobirov S. Nutq madaniyati va normativ lug'at. O'zbekiston - 1977

8. Mirzoqulov T. O'zbek tili morfem paradigmaticasi va sintagmatikasi masalalari: Filol. Fanlari dokt. Diss..avtoreferati. – Toshkent. 1994.
9. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish: Filol. Fanlari dokt....diss. avtoreferati. – Toshkent. 1997.
10. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (Shaxs mikromaydoni). Filol. Fanlari dokt. ...diss. Avtoreferati. – Toshkent. 1998.
11. Rasulova M. Проблемы лексической категоризации в лингвистике: Автореф. Дис.... Канд. Филол. Наук. – Ташкент. 1990.
12. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке(на материале обще-употребительных зоонимов) : Автореф. Дис... канд.филол.наук. – Ташкент. 1990.
13. Qilichev B. O'zbek tilida partonimiya: Filol.fanlari nomz. ...dis. Avtoreferati. – Toshkent. 1997.